

BÍRÓ ZOLTÁN

NÉPI KULTÚRA A VÁROSBAN

A város a nyilvános terek világa. Várost építeni azt is jelenti, hogy külső és belső nyilvános terek sokaságát hozzuk létre. A parkoktól és sétaterektől a forgalmas útkereszteződésekig, az üzletek, vendéglők belsejétől a hivatali helyiségekig, a könyvtárak olvasótermeitől a tánclubokig a nyilvános tér megszerkesztésének és használatának számtalan változatát figyelhetjük meg. A nyilvános használatra bocsátott tér nemcsak abban különbözik az intim, a kevés személyre szabott terektől (ilyen például az egyéni igények szerint tervezett lakás, a szobaberendezés, az íróasztal használata és sok más egyéb), hogy ezeket az utóbbiakat sokkal kevesebben használják, hanem mindenekelőtt a létrehozás módjában. Az intim teret rendszerint az hozza létre, aki benne élni fog, és ez a tér bármikor átalakítható. A nyilvános tereket ezzel szembeni „szakértők” hozzák létre, akikre a társadalmi munkamegosztás rendjében ez a feladat hárult. Így például tervezők, építészek, designszakemberek, szobrászok és nem utolsósorban a kulturális és más természetű intézmények döntési jogkörrel felruházott vezetői. Nem saját maguk, hanem mások számára építik ki a nyilvános tereket, és azok kevés kivételtől eltekintve sokáig fennmaradnak, nem oly rövid életűek, mint a személyes terek nagy része.

Egy-egy nyilvános tér összeállításához sok-sok alkotóelemre van szükség, így többek között anyagokra, méretekre, arányokra, színekre, formákra, díszítőelemekre. Nyilván nem véletlen, hogy amikor tájainkon egy-egy új város születik (vagy újjászületik), akkor a nyilvános terek kialakításában felhasználható sokféle alkotóelem között fontos szerepet kapnak a folklórelemek is. Nem véletlen, hiszen ezek az elemek szinte minden itt lakó ember számára ismerősek és szívesen látottak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a folklórelemek a város személyes tereinek megformálásában is fontos szerephez jutnak. A város tereibe való beépülésüknek ezen folyamatai egyértelműen a folklorizmusjelenségek körébe sorolódnak: a folklór elemei egy számukra idegen környezetben jelennek meg, és ebben az új környezetben már más szerepet

töltenek be, mint amilyeneket a falu hagyományos rendjében betöltöttek. A változások elemzése nemcsak arra adhat választ, hogy mi történik napjainkban a népi kultúra elemeivel, hanem a kultúraváltás általában vett folyamataira is. A következőkben néhány, a város terébe belekerült folklórelem útját vizsgáljuk.

A Csíkszereda központjában lévő park egyik forgalmas sétányán faragott székelykapukat láthatunk. A hely kiemelt jellegét egyrészt az biztosítja, hogy a gyalogosok fontos közlekedési útvonala mentén van, másrészt pedig az, hogy ezek a kapuk kiemelkednek a sétány mentén sorakozó tiszteletablák sorából. Emezek konstrukciója modernebb, a vonalak és a formák kezelése huszadik századi akar lenni, s ahány darab van belőlük, annyiféle anyagból, annyiféle elképzelés szerint van megépítve. A két faragott kapu mind formavilág, mind látvány, mind pedig befektetés szempontjából kilóg a sorból: látszólag visszafogottabbak, kevésbé harsányak, mint társaik, de ugyanakkor jelenlétük nyomatékosabb, nem lehet nem észrevenni őket.

A környezet további elemei: elől betonjárda, közvetlenül a kapuk mögött élősövény és forgalmas út, körülöttük a park fái, tágabb körben pedig a város legforgalmasabb övezete, a központ. Ezzel a környezettel a kapu nyilvánvalóan nem tudhat kapcsolatokat kiépíteni, mintegy „befeled fordul”, saját határain belülre. Kapu voltának bizonyítékai nem az őt körülvevő közvetlen környezetben lelhetők fel (nincs előtte utca, nincsen mögötte udvar, senki nem jár át rajta, nem lehet vagy legalábbis nem érdemes kinyitni, nem jelképez egy családot vagy egy gazdaságot), hanem magára a kaputestre vannak felvíve. Ebből a befeled fordulásból több minden fakad. Mivel a tárgy magára van utalva, s a környezettől – metaforikusan szólva – csak rosszat várhat, ezért igyekszik elzárkózni. Az elzárkózás mellett megjelennek rajta a konzerváltság jegyei: nem szabad hozzányúlni, a használat szabályai elő vannak írva: illik érteni hozzá, általában elismerőleg nyilatkozunk róla, előtte állva gyönyörködünk benne. A lakkréteg nemcsak arra jó, hogy fényesebbé tegye a felületet, hanem arra is, hogy pajzsként jelezze a tárgy határait. Összességében véve a polgári tárgykultúra azon darabjaira emlékeztet, amelyek értékesnek vannak feltüntetve, de ezt az értéket soha nem szokás próbára tenni vagy megkérdőjelezni, és amelyek rendszerint kitüntetett helyen, a vitrin

üvege mögött állnak. A változatlanságra való tudatos törekvés egyébként is luxus, azt csak a társadalom kitüntetett tárgyai engedhetik meg maguknak.

A befele fordulásnak van azonban a fentieknél lényegesebb következménye is. A kapu a számára nyilvánvalóan idegen környezetben ugyan nem valódi kapu, de mindenképpen annak akar látszani, ezért utánozza az igazi kaput. Szín-, forma- és anyagválasztásának hitelességét bármely igazi székelykapu megirigyelhetné. Kilincs is van rajta, a mintáknak a felületen való elhelyezkedése szintén az igazi kapu hű mása. Az utánzást a kapu megrendelői, készítői annyira komolyan veszik, hogy több igazi kaput is tanulmányoznak, a megismert anyagból a legszébbnek, legértékesebbnek, leghagyományosabbnak tartott elemeket kiválogatják, és a kapukat ezekből az elemekből állítják össze. Nem egyik vagy másik kaput utánozzák, hanem a rendelkezésükre álló minta- és formakincs megválogatása, majd a kiválasztott elemek összeszerkesztése során egy új, eddig soha nem látott kaput „generálnak”. A végeredményre nem találunk megfelelőbb szót, mint a kompilál (értsd: összehord, összetákol, összeollóz) kifejezést. Az összeollózást valamennyire rejti a megformálásnak, a kidolgozásnak sokszor a lehetetlen határát súroló tökéletessége. A szín, a forma, az anyag, a minták kidolgozása, a kompozíció több fokkal tökéletesebb annál, amit az udvarok bejáratát őrző kapukon tapasztalhatunk. Ez a tökéletesség a tárgyat rendkívülivé, kiemelkedővé teszi. Összeségében pedig a miniatűrököt juttatja eszünkbe: rendkívül aprólékos, a tökélyt megközelítő kidolgozás, a felületre felvitt minták nagy száma, a kompiláció, a becsomagoltság, a souvenir-hangulat, az átlagosnál kisebb méretek stb.

Ezekhez hasonló faragott kapukat nemcsak egy városban találunk és nem csupán egy-egy tiszteletáblator részeként, hanem máshol, más szerepkörök betöltése közben is. Amit erről a két kapuról megállapíthattunk, az érvényes sok más társukra is. Elemzésünk célja az, hogy megkíséreljük azoknak az új jelentéseknek, szerepköröknek a leírását, amelyek ezekre az idegen környezetbe került folklórelemekre jellemzőek. Hipotézisünk szerint a bemutatott kapukhoz hasonló tárgyak idegen környezetbe jutásának – következésképpen az új jelentések termelődésének is – jól körülírható szabályszerűségei vannak. Az eddig elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy e kapuk teljesen másként kapuk, mint a faluhelyen ma még meg-

lévő társaik. A térben kihangsúlyozódó kiemeltség, a befelé fordulás, a lezártág, a kompiláció, a tökéletességre való törekvés, a miniatürizálódás, az utánzás stb. mind olyan folyamatok, amelyek külön-külön is képesek különlegessé, nem mindennapivá formálni a tárgyat. Összhatásuk pedig nyilvánvalóan elsősorú erejű lesz: a tárgy, amely a népi kultúra rendszerében megszokott, hétköznapi tárgy volt, az új környezetben egyedi, különleges, ünnepi tárgy lesz. A folklórelem a megszokott környezetből kikerülve szemiotizálódik: kiemelkedik a szürkeségből, kulcsfontosságú tárgy lesz, önmagán túlmutató entitássá válik. Előfordulását ekkor már szabályok írják elő: csak ott és csak akkor jelenik meg, ahol és amikor az előfordulás ceremóniájának elemei összeállnak. A faragott kapukat nem állítják fel akárhova, és nem is vállalkozik ilyesmire akárki. A vállalkozás eldöntése, maga a felállítás pillanata, a felállításról való beszélés gyakran tartalmaz rítusra emlékeztető jegyeket. A ritualizációra való hajlam szintén olyan vonása ezeknek a tárgyaknak, ami az idegen környezetbe jutás folyamatában alakult ki.

A városban természetesen nem csupán a tárgyak világában jelentkezik a népi kultúra, hanem legalább olyan mértékben a cselekvések és a tudattartalmak szférájában is. Mindhárom területnek egyaránt van nyilvános és intim része, e rövid tanulmányban csupán a tárgyak világára s ezen belül is csak a nyilvános szférára figyeltünk. A városban fellelhető népi tárgyak döntő többsége azok számára készül, akik meglátogatják ezt a vidéket, és természetesen a tájegység központját, a várost is. Az ide tévedő vagy a céltudatosan ide érkező idegen (főként turista, aki látni akar valamit) a városban fellelhető népi tárgyokról megtudhatja, hogy milyen is e tájegység népi kultúrája. Ugyanakkor, ami még fontosabb: a tárgyak birtokbavételével, megszemlélésével, megtapintásával egyúttal szimbolikusan találkozik magával a népi kultúrával is. Azért szimbolikus ez a találkozás, mert a turista nem magával a népi kultúrával találkozik, hanem a „képviselőivel”. Az előbbi ugyan sokszor jobban érdekelné, de rendszerint sem ideje, sem lehetősége nincsen arra, hogy a népi kultúrát ott keresse fel, ahol ma még feltalálni véli (mármint falun). Ezért szívesen fogadja a város ama törekvését, hogy az idegenek számára olyan kiadványt állít össze a tájegység népi kultúrájából, amely egyfe-

lól kielégíti a látogató információigényét, másrészt a megvásárolhatóság vagy a megtapinthatóság révén megteremti a folklórral való, közvetlennek álcázott, de valójában jelképes találkozás lehetőségét. A már bemutatott kapukon kívül még sok minden tartozik ide. Közülük a legérdekesebb az a két darab, körülbelül 60X60 cm-es mozaik volt (sajnos nem sikerült lefényképeznünk, mert rövid idő után mással helyettesítették), amelyeket az újonnan épült nyilvános illemhely bejáratánál helyeztek el, és egy székelyruhás leányt, illetve leányt ábrázoltak. A tárgyak igazán nagy skáláját azok az üzletek sorakoztatják fel, amelyek a népi kultúrát reprezentáló tárgyi világ sokszorosítható és eladható darabjainak forgalmazására szakosodtak. Egy-egy ilyen üzlet vagy alkalmi nyári bódé tárgykínálatában nagyon nehezen lehet eligazodni, ezért inkább nézzünk meg egy igényesen és meggondoltan kivitelezett kirakatot a város legforgalmasabb utcájában. Ezúttal sem részletes elemzésre vállalkozunk, hanem csupán néhány megközelítési szempont felvázolására.

A kirakatban sok tárgy van, nagy számuk és sokféleségük az üzlet kínálatának gazdagságára utal. Mivel kirakatról, s végző soron egyféle reklámról van szó, nem kell csodálkoznunk azon, hogy ez a tárgyhalmaz egyrészt az üzlet tárgykészletét kínálja a maga egészében, másrészt pedig az egyes tárgyak külön-külön is élni akarnak. Más kirakatoktól eltérően azonban itt van egy sajátos jelenség is. Egy kozmetikai vagy divatöltönykirakat darabjaitól eltérően ezek a tárgyak sokkal hangsúlyozottabban törekednek arra, hogy valami másra, valami mögöttes dologra is utaljanak, ami itt nincs jelen, de amit ezek a tárgyak képviselnek. A hatásos képvisélet érdekében ugyanolyan fogásokat alkalmaznak, mint a parkban felállított székelykapuk. Az átlátszó műanyagdobozba helyezett, táncoló pózban álló és népviseletbe öltöztetett báb-pár, a mintákkal telezsúfolt és új formai megoldásokkal érdekesebbé tett kerámiatárgy ugyanazokkal a jegyekkel írható le, mint a parkbeli kapu. Láthatunk azonban a kirakatban több olyan tárgyat is, amelyek nem eladásra készültek, s amelyekhez hasonlókat ma már csak a falusi házak padlásain vagy a múzeumokban lelhetünk fel (például a gyapjúfeldolgozás ma már muzeális értékű kellékei). Mi több, e tárgyak mögött fénykép áll, körülbelül egy négyzetméteres lehet, amely néhány beállításbeli eltéréssel a kirakatban elhelyezett tárgyat ábrázolja. Nem tudni, hogy a

kirakat tervezője mire gondolhatott, amikor megkomponálta ezt a kettős ábrázolást (a tárgyak és fényképbeli másuk egy helyen úgy, hogy a nagy méretű kép háttérként szerepeljen), azt azonban már könnyebb megfejteni, hogy mit keresnek a kirakatban – fényképen vagy élőben – az autentikus népi tárgyak. Ezek mindennapi használatra készült darabok, és vitathatatlan „természetességükkel” az eladásra kínált tárgyak által hordozott üzenetet kell hitelesebbé tenniük. Ezeket nyilván nem lehet megvásárolni, ezért azon sem kell csodálkoznunk, hogy nem önmagukat jelölik, és még csak nem is a mögöttük álló népi kultúrára utálnak, hanem egyszerűen közvetítő, értelmező, bizonyító szerepet töltenek be: az eladásra készített tárgyak jelkép voltának érvényességét, hitelességét hivatottak hangsúlyozni.

E két rövid elemzés mintájára közelíthető meg a többi tárgy is. Ezek között előkelő helyet foglal el az állandó és az időszakos kiállítások tárgyhalmaza. Állandó jellegű kiállításnak nevezhetjük a múzeum hatáskörébe tartozó parasztházakat és az ugyanott elhelyezett székelykapusort, időszakosnak pedig a múzeum, a Népi Művészeti Iskola, a Népi Alkotások Háza és a népi tárgyakat készítő, forgalmazó szövetkezetek kiállításait. A város külső terében viszonylag kevés olyan tárgy akad, amely a népi kultúrához tartozik vagy arra kíván utalni. Ilyenek például az üzletek cégtáblái (GAZDA, NÉPMŰVÉSZET KÉPVISELETI KÖZPONT), népies motívumokat is felhasználó mozaikok, valamint plakátok (pl.: Táncház, Csárdásest, meghívók különböző falusi bálókra), alkalmi árusok termékei, exkluzív üzletek faragott bútorai és – ma már egyre ritkábban – dívatholmik. Ezek közül a plakátok tűnnek érdekesebbeknek, azok ugyanis nem akárhol jelennek meg, hanem a város csomópontjain. Kivételt a falusi bálókra szóló meghívók képeznek, ezeknek egy központi fekvésű zöld kapualj a megjelenési helyük. Érdekes, hogy más városokban is hasonlóképpen működnek ezek a plakátok: kézzel íródnak, tehát nem volna szabad nyilvános helyen kifüggeszteni őket, de úgy látszik, hogy ez az egy kapualj hallgatólagosan kivételt képez. Évről évre szembeötlőbbek, kihívóbbak: míg kezdetben csak szöveg, volt rajtuk, ma már figyelemfelkeltő grafikai megoldásokkal is kísérleteznek, megjelentek rajtuk a rajzok is: hordó, szőlőfürt, kancsó, csupor, virágminták stb.

Az eddig felsoroltakon kívül még megemlíthető a város nyilvános tereinek kiképzése is. Ide főként vendéglők tartoznak, amelyekben a népies berendezés nem csupán táji jelleget, hanem exkluzivitást is jelöl: minél elegánsabb, előkelőbb egy étterem, annál valószínűbb, hogy belső terének kiképzésében szerepet kapnak a népi kultúra elemei. Így például kopjafa a bejáratnál, festett vagy faragott bútorok, a mennyezet és az oldalfalak parasztházakat utánzó kiképzése, a falakon kancsók, tányérok, szőttesek, a kiszolgáló személyzet népviseletbe öltözik, a menüben sajátos ételmegnevezések jelennek meg.

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen kitérjünk a folklórtényeknek a cselekvések és a tudattartalmak síkján való jelentkezésére. A cselekvések közül mindenekelőtt megemlíthető a már bemutatott tárgyak idegen környezetbe juttatásának akciója (erre még röviden kitérünk), a népies műsorok előadása, a város közvetlen környékén rendezett fesztiválok, illetve az ezeket megelőző felvonulások (ma már minden valamirevaló kisváros és minden magára valamit adó falu kitermelte a maga ilyen jellegű rendezvényét), a táncház, a csárdásest, a népdalkör, a több-kevesebb ideig működő népi táncsoportok, a művelődési házak és a Népi Művészeti Iskola ilyen jellegű tanfolyamai, folklór témájú nyilvános és szűk körű találkozók. A tudattartalmak síkján már sokkal nehezebb azonosítanunk a folklórtényeket, egyrészt mert sokszor csak áttételesen, burkoltan jelennek meg, másrészt mert ennek elemzéséhez teljesen más módszerekre van szükség: a nyilvános rendezvények szereplőinek, szakértőinek viselkedését és beszédét, valamint e rendezvények aprólékosan lejegyzett forgatókönyveit kell vizsgálni.

*

A részletesen bemutatott vagy csupán felsorolt tárgyak közös jellemzője az, hogy a városban mint idegen környezetben nem úgy viselkednek, ahogyan egykor a folklór rendszerében. Bármelyiket vesszük is szemügyre, mindegyik valamilyen módon (ha másképp nem, akkor feltűnő befelé fordultságával, a környezettől való elhatárolódásával) rendkívüli akar lenni. Ezzel nyilván nem minősíteni, hanem csupán megragadni akarjuk működésüket, ami semmi esetre sem „jobb”, vagy akár „rosszabb”, mint a népi kultúra rendszerében való valamikori működésük, hanem egyszerűen csak más. A rendkívüliségre való

törekvés sem más, mint az idegen környezetbe kerülés természetes, magától értetődő következménye. Valamely kultúra eleme egy másik kultúra környezetébe belekerülve menthetetlenül szemiotizálódik és ritualizálódik (Lotman 1982). A kultúraelem elhagyja a saját kultúrában eddig betöltött szerepeit, és ezek után fő funkciója a kifejezés, a képviselőlet lesz. Következésképpen minden olyan törekvés, amely a kérdéses tárgyat hitesebbé, élethűbbé kívánja tenni, végeredményben ezt a képviselőleti funkciót erősíti. Nem véletlen tehát, hogy amikor a népi kultúra tényei valamilyen cselekvésfolyamatban megjelennek, akkor ez a cselekvés rögtön ünnepi jellegűvé válik. A keddi esti Táncháza, a Maros művészegyüttes szereplése, az a vállalati döntés, amelynek értelmében a tiszteletábla faragott székelykapu lesz stb., nem egy a mindennapi rutincselekvések között, hanem egyedi jelentéstartalommal, külsőségeiben pedig ceremóniával feltöltött akció. S ezzel elérkeztünk ahhoz a megállapításhoz, hogy a folklórtények idegen környezetbe kerülését rendszerint tudatos döntés, szelekció és mérlegelés kíséri, illetve ezek az értelmező mechanizmusok mintegy „rátelepednek” arra a folyamatra, amit az előbbieken két kultúra kapcsolatának természetes folyamataként jeleztem. Az egyik kultúrából a másikba való átkerülés során a szemiotizálódás és a ritualizálódás amúgy is lejátszódna, azonban a folyamatra rátelepedő értelmezési mechanizmusok rendkívülivé teszik mind a szemiotizációt, mind pedig a ritualizációt, nem adva teret a „természetes” átkerülésekre. A tárgyak idegen környezetbe jutásával kapcsolatos értelmezési mechanizmusoknak két tendenciáját különíthetjük el. Az egyik az a törekvés, hogy a népi kultúrának minél több eleme jusson be a város terébe. Ennek a nézetnek a képviselői elsősorban a tárgyak előfordulási helyeinek kiválasztásával, e helyek, valamint az ott elhelyezett tárgyak számának növelésével törődnek, s ezen belül bizonyos fokig a tárgyak megformálásának mikéntjével is. Mivel a városban a népies tárgyak számának korlátlan növelésére nincs tér, illetve a növelés számos ok folytán nem lehetséges, ezért a város terébe való bejuttatás megünneplése, ünnepivé tétele lesz az a mozzanat, ami ezt az egész folyamatot intenzívebbé teszi, térben és időben kiterjeszti. Így a szemiotizáció és a ritualizáció elemei művi úton is termelődnek, ezáltal a tárgyak képviselőleti funkciója még erőteljesebb, még nyilvánvalóbb lesz. A másik tendenciát pedig azok képviselik, akik a város

tárgyi világában keletkező „űrök” betöltésekor a nem népies elemeket szeretnék előnyben részesíteni. Döntési jogkörüknél fogva ezt sokszor el is érik. Amennyiben az előbbi csoportnak mégis sikerül a kiszemelt helyre folklórtényt juttatni, akkor az az akció és benne a folklórtárgy még többlet jelentést is kap azáltal, hogy a megszokottnál erősebb volt az az ellenállási közeg, amelynek ellenében a folklórelem a helyét elfoglalta. Többek között ezért is nagyon nehéz egy-egy tárgy jelentésszerkezetét leírni. Ugyanis az elemző számára csak a tárgy környezete és a tárgy felületére felvitt információhalmaz de-kódolható, míg annak feltérképezése, hogy a kérdéses tárgy elhelyezésének „történetét” különböző mértékben ismerő beavatottak rétegei számára az adott tárggyal való találkozás vagy a róla való tudás és beszélés milyen jelentéstartalmakat hív életre, rendkívül nehéz feladat. Az egész jelenségkört pedig még tovább bonyolítja a tárgyak, cselekvések, tudattartalmak síkjainak intim szférája, amelynek a megragadására a folklorizmus kutatás eddig kidolgozott fogalmi apparátusát nem tartjuk kielégítőnek.